

האדם הכלכלי לעומת האדם החברתי

הכלכלה הינו אולי אחד התחומים המצליחים ביותר במדעי החברה. כמובן יהיו כאלו שלא יסכימו עם הצהרה שכזו, אך באם נמדוד הצלחה בתקציבים, חשיפה, פרסים יוקרה והשפעה לא יהיה זה מוזר לטעון שתחום הכלכלה הינו באמת אחד התחומים המצליחים במדעי החברה.

הכלכלה כגוף ידע הצליח בעיקר כיוון שהוא בנה מבנה או מודל ברור ומוסכם המשותף למעשה לחלק ניכר מהעוסקים בכלכלה. זהו המודל הכלכלי הבסיסי שמאחוריו יש הנחות מקובלות וצורת ניתוח שמצד אחד מאפשר מכנה משותף ומצד שני זהו מבנה המאפשר לגזור תוצאות, להוכיח משפטים ולהסיק מסקנות שהן כלליות מספיק ונותנות כוח ניבוי למודל הכלכלי.

המרכיבים העיקריים של המודל הכלכלי המקובל הינם

- האדם הכלכלי
- ראציונליות של מקבלי החלטות
- שווי משקל בשוק

השילוב של שלושת המרכיבים הללו יוצר את המודל משותף, את המשמעת המקצועית וצורת עבודה המכתיבים את הכללים והמסגרת של הניתוח הכלכלי.

האדם הכלכלי מניח את ההנחות הבסיסיות על פונקצית המטרה של הפרטים. הנחת הראציונליות מאפשרת פתרון ברור של בעיות ההחלטה שלהם. ושווי המשקל מאפשר לפתור את בעיית האינטראקציה בין הפרטים השונים

האדם הכלכלי הינה הנחת יסוד שכל סטודנט נחשף אליה כבר בשבוע הראשון ללימודי הכלכלה. זו הנחה שחוזרת כאחד מאבני היסוד בכל המודלים אותם הוא לומד – בפרט בתואר הראשון. אבל גם ברוב הקורסים בלימודים המתקדמים.

הפרט נתפש תחת הנחה זו כצרכן בלבד. התועלת שלו הינה אך ורק מסל המוצרים שהוא צורך.

תהליך קבלת ההחלטות הבסיסי שנלמד הינו "איך מתרגם הפרט את המקורות שלו לסל מוצרים". כלומר מדובר מצד אחד במגבלת התקציב –או המקורות- של הפרט. ובהינתן אותן מקורות הצרכן בוחר את סל המוצרים הממכסם את תועלתו.

לא פלא הוא שהפרט מכונה בכל הקורסים הללו כ"צרכן" והחלק הראשון של קורסי המיקרו כלכלה "מיקרו א" מכונה למעשה גם בסילבוס וגם בספרי הלימוד "תורת הצרכן".

הצרכן הינו למעשה אולי השחקן המרכזי במודל הכלכלי המצוי.

גם כאשר אנו דנים במדיניות כלכלית, בפיקוח ורגולציה של שווקים אנו קובעים בדרך כלל את המטרה כמקסום עודף הצרכן. ואם אדייק יותר יהיו כאלו שיגדירו את המטרה של ההתערבות הכלכלית כמקסום הסכום של עודף הצרכן ורווחי הפירמות.

לשימוש באדם הכלכלי כשחקן הראשי במודל הכלכלי הבסיסי יש חשיבות עצומה בעיצוב החשיבה הכלכלית של כלכלנים.

הרטוריקה המקובלת מטמיעה בלומדים צורת הסתכלות מצומצמת, לא מלאה ואולי מוטעית לעתים של העולם הכלכלי.

דורות של כלכלנים עברו את התהליך הלימודי בבתי הספר לכלכלה, והחשיבה הכלכלית שלהם נגזרת במידה רבה מאותו מבנה כלכלי הבסיסי והמודלים הנגזרים ממנו.

חשוב להדגיש שלגבי בעיות רבות המודל הזה נותן כנראה תשובות טובות אך מצד שני חשוב להבין שלגבי בעיות אחרות המודל ובפרט יישומו גורר מסקנות מוטעות.

הבעיה מתעוררת בשני מישורים:

- במישור התיאוריה כלכלית
- ובמישור המדיניות כלכלית

לא ארחיב את הדיון כיום בנושא התיאוריה הכלכלית ואתמקד בנושא המדיניות הכלכלית.

כמובן שקיימת ביקורת בספרות על המודל הכלכלי הבסיסי.

קיימת ביקורת רבה על הנחת הראציוליות

וקיימים כיום מודלים רבים שבהם השחקנים מאופיינים בראציוליות חסומה.

קיימת ביקורת על תהליך קבלת ההחלטות של הצרכנים וקיימים מודלים כלכליים בהם נבחנים צורות שונות של קבלת החלטות על ידי הפרטים

ולאחרונה קיים גם דיון מעמיק בהנחת האדם הכלכלי.

הביקורת מתרכזת בהבנה שהאדם הינו גם "חיה חברתית" ולא רק "חיה כלכלית"

ההנחה של האדם הכלכלי לא שוללת את העובדה שפרטים חיים בקבוצות, בחברה, שהם עובדים במשותף, לעתים משתפים פעולה, צורכים במשותף מוצרים ציבוריים כמו אוויר נקי. ההנחה הינה שהתועלת של האדם הכלכלי מורכבת בסופו של דבר אך ורק מסל המוצרים אותו הוא צורך.

אך בחינה מדויקת יותר העדפות הפרטים מצביעה על כך שהעדפות הפרטים כוללות בין השאר את מקומם בחברה, מצבם היחסי לעומת פרטים אחרים, הרצון או השאיפה לצדק כלכלי, התועלת מפתרונות שוק המגלמים שוויון כלכלי וכו'. העדפות אלו מכונות העדפות חברתיות. המשותף להן הינה העובדה שהתועלת של הפרט מוכתבת לא רק מסל המוצרים אותם הוא צורך אלא גם ממרכיבים יחסיים. מצבו היחסי של הפרט לעומת פרטים אחרים, מצבם של הפרטים האחרים וכו'.

הבעיה הינה שכל הרשימה הארוכה הזו של העדפות חברתיות לא הובילה עדיין למודל ברור ומוסכם של הפרט ולכן היא נשארה למעשה במסגרת הסתייגויות למודל הכלכלי הקיים ולא פיתחה מודל כלכלי חלופי.

הוויכוח על מבנה ההעדפות נעזר בשורה של ניסויים שמראים ומדגימים מצבים שבהם התנהגות הפרטים אכן חורגת בצורה מהותית מהמודל של האדם הכלכלי.

לדוגמא ניקח כיתה טיפוסית באוניברסיטה וניתן לכל אחד מהפרטים סכום כסף מסויים, לדוגמא 40 ₪. ניתן כעת לסטודנט את האפשרות לשמור את הכסף לעצמו או לתת חלק מהסכום לבן זוג אנונימי מאוניברסיטה אחרת. כלומר הפרט רשאי לחלק את סכום הכסף שקיבל בינו לבין בן זוג אנונימי שאותו הוא אינו מכיר, את שמו אינו יודע, בן הזוג לא מכיר ולא יזהה אותו ולמרות זאת אנו מוצאים שהסטודנטים יעבירו במוצע כ-30-40% מהסכום לאותם סטודנטים שאותם הם לא מכירים ואיתם הם לעולם לא יפגשו.

כלומר הפרטים במקרים מסויים מוכנים להגיע לחלוקות שוויוניות יותר או צודקות יותר גם באם הדבר כרוך בעלות כספית אישית.

נערכו בעולם מאות ניסויים דומים בווריאציות שונות ולכל הניסויים הללו מסקנה דומה. הפרט לא נהג כפרט המנסה למכסם את המקורות שבידו אלא העדיף להעביר חלק מאותם מקורות לאדם אחר.

למרות זאת קיים וויכוח באם ההעדפות הללו הינן חלק מההעדפות הבסיסיות של הפרטים או אולי צורת התנהגות שכזו הינה דרך עקיפה להשגת מקורות רבים יותר. כלומר הפרטים יתנהגו בצורה שכזו שכן מניסיונם פרטים המתנהגים בצורה כזו מגיעים בסופו של דבר למקורות רבים יותר.

הרחבת המודל הכלכלי בכדי שיכלול פרטים שיש להם גם העדפות חברתיות הינה הרחבה מורכבת.

הרחבה שכזו מנציחה סטייה משמעותית מהמודל הכלכלי הקיים ולמעשה תגרור ריבוי מודלים שיביאו לעושר של תוצאות ולפיכך לאיבוד יכולת הניבוי.

באם יהיה לנו את החופש להניח סוגים שונים של העדפות חברתיות נוכל כמעט לקבל כל תוצאה ועל ידי כך המודל הכלכלי יאבד את הרלבנטיות שלו.

כלומר חלק מההתנגדות הקיימת לשינוי ההנחות של המבנה הבסיסי בכלכלה הינה מהטעמים הפרקטיים ששינוי כזה יגרום לתיאוריה הכלכלית לאבד את הרלבנטיות שלה ואת המשמעת המשותפת של המחקר הכלכלי.

אך הבעיה העיקרית לדעתי נוצרת בתחום היישום היומיומי של הכלכלה. קראתי לנושא הזה עריצות הכלכלנים, שימו לב שהדגש הוא על עריצות הכלכלנים ולא על עריצות הכלכלה. אולי זהו שם קצת בומבסטי, אבל הבומבסטיות מדגישה את החשיבות שאני מייחס לנושא.

אין ספק שלאותם כלכלנים שעברו את מטחנות בתי הספר לכלכלה בארץ ובעולם יש השפעה רבה על חיינו. קביעת חלוקת המקורות במשק, המדיניות הכלכלית היומיומית והרפורמות למיניהן מושפעות במידה רבה על ידי אותם כלכלנים ועל ידי תפישת העולם שלהם.

אך כפי שאמרתי תפישת העולם הרווחת הינה תפישת העולם הצרה של המודל הפשטני שבו הפרט הינו האדם הכלכלי ולפיכך מטרתה העיקרית של המדיניות הינה למאכסם את סך המקורות.

זוהי תפישת עולם שלמה ומוחלטת ונטולת ביקורת שבעקבותיה בשם הכלכלה ובשם מה שקרוי היעילות הכלכלית נאמרות אמירות, מוחלטות החלטות ומאומצת מדיניות שלדעתי לא תמיד עולה בקנה אחד עם התפישה הכלכלית המעודכנת והרחבה – שלא לדבר שאינה עולה בהכרח בקנה אחד עם התפישה המדויקת יותר של יעילות כלכלית.

לדוגמא, לא מזמן פגשתי בסטודנט שלי לשעבר שעובד כיום במשרד האוצר (לא אציין את שמו) אותו סטודנט טען בפני, בדיון שהתפתח בינינו בנושא שכר המינימום ואני מצטט "שכמובן ככלכלן אני מתנגד לשכר המינימום". שימו לב ההתנגדות שלו לא הייתה לרמה זו או אחרת של שכר המינימום אלא לעיקרון. ההתנגדות לעיקרון נבעה למעשה מההתנגדות הדוגמטית להתערבות בשוק החופשי. ההתנגדות לא הייתה התנגדות אישית אלא התנגדות ככלכלן. כלומר ברור ומוסכם לאותו כלכלן שכל הכלכלנים כבעלי מקצוע חייבים להתנגד לשכר המינימום אך ייתכן והם מוותרים לפעמים לגחמות הלב של פוליטיקאים ופעילים חברתיים.

המושג יעילות כלכלית הינו מושג חשוב ופעמים רבות הוא בא להצדיק מדיניות כלכלית זו או אחרת. אך כתוצאה מההבנות הנגזרות מהמודל הפשטני יותר והדגש על האדם הכלכלי – נתפש המושג בצורה חד מימדית של "יעילות בייצור", קרי ייצור המוצר בצורה הזולה ביותר.

כלומר חלק גדול מאותם קובעי המדיניות מתבלבלים בין יעילות כלכלית והתייעלות.

ייצור יעיל יותר מקבל את הביטוי היחיד של יעילות כלכלית שכן בצורה אינטואיטיבית הוא יאפשר כנראה סלי צריכה גדולים יותר.

אך יעילות כלכלית אינה רק ייצור יעיל. זהו מושג רחב יותר המחייב גם יעילות חלוקתית כלומר חלוקה יעילה של המקורות תוך התחשבות בהעדפות הפרטים וכן גם בהעדפותיהם החברתיות.

לעתים ייתכן ותהיה התנגשות בין אותם מרכיבים של יעילות כלכלית ואכן באותם מקרים יעילות כלכלית לא תהיה זהה בהכרח לייצור יעיל.

נבחן לסיום מספר סוגיות שעלו לאחרונה:

דוגמא ראשונה הינה הפרטת בתי סוהר לשם אספקת המוצר בצורה זולה יותר. לא ברור לי מהם היו הנימוקים של יעילות כלכלית שהשתמשו במקרה הזה. לא ברור לי גם איך הנושא עבר בשקט וכמעט בלי התנגדות. זו דוגמא טובה למה שכינתי עריצות הכלכלנים. אמירה לא בדוקה ולא בהכרח נכונה שטוענת שבתי הסוהר הפרטיים זולים יותר הייתה מספקת כדי לשכנע את קובעי המדיניות ולהשקיט את כל ההתנגדויות. אך מה קורה באם חלק מההעדפות של הפרטים הינם טיפול ראוי והומאני גם באסירים, או התועלת השלילית מקיומו של גוף חמוש פרטי. יעילות כלכלית חייבת לקחת בחשבון גם העדפות אלו. למען האמת המקרה הזה מורכב יותר שכן לא ברור באם נלקחו בחשבון עלויות הפיקוח והרגולציה על בתי הסוהר הפרטיים.

דוגמא אחרת, הנוגעת אולי יותר ישירות למערכת שלנו. היו כאלו שטענו שבשם היעילות הכלכלית צריך להפוך כל יחידה באוניברסיטה למרכז רווח עצמאי. גם כאן תפישת העולם הייתה של התייעלות ולא של יעילות כלכלית. סבסוד לדוגמא של בית הספר לפילוסופיה על ידי בית הספר לכלכלה אינו נוגד את היעילות הכלכלית כל עוד הוא אכן מבטא את העדפות הפרטים.

לסיכום: התמקדות התפישה הכלכלית בהנחת ה"אדם הכלכלי" מביאה פעמים רבות את קובעי המדיניות הכלכלית לשימוש מוטעה במונח יעילות כלכלית. שימוש המבטל את העדפות הפרטים ובעיקר את העדפותיהם החברתיות. התחשבות במטרות חברתיות אינה מנוגדת ליעילות כלכלית אלא להיפך – אי התחשבות בהעדפות החברתיות הינה סטייה מעקרונות היעילות הכלכלית.